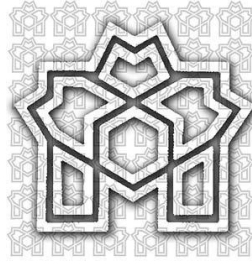

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی

عنوان پایان‌نامه

" بررسی و تحلیل اسطوره کیخسرو بر پایه متون اوستایی و پهلوی و شاهنامه "

پژوهش

سالار پرتوی

استاد راهنما

دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور

استاد مشاور

دکتر اورنگ ایزدی

پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی

بهمن ماه ۱۳۹۰

فرم گردآوری اطلاعات پایان‌نامه‌ها
کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان: بررسی و تحلیل اسطوره کیخسرو بر پایه متون اوستایی و پهلوی و شاهنامه		
پژوهش: سالار پرتوی		
استاد راهنما: دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور		استاد مشاور: دکتر اورنگ ایزدی
نوع پایان‌نامه: بنیادی		
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد		سال تحصیلی: 1390-91
محل تحصیل: تهران	نام دانشگاه: علامه طباطبائی	دانشکده: ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی
تعداد صفحات: 216		گروه آموزشی: زبان شناسی
کلیدواژه‌ها به فارسی: کیخسرو، اوستا، متون پهلوی، شاهنامه و فرّ ایزدی		
کلید واژه‌ها به انگلیسی: Kay Khosraw, Avestan, Pahlavi texts, Shahnameh and x ^y rənah		

چکیده

الف. موضوع و طرح مسأله (اهمیت موضوع و هدف):

کیخسرو یکی از ایزد - پهلوانان باستانی ایران است که ویژگی‌های او در متون اوستایی، نوشته‌های پهلوی و شاهنامه فردوسی بیان شده است. چهره‌ای که از این شخصیت در این متون، به ویژه در شاهنامه، ترسیم شده پادشاهی مقتدر با ویژگی جنگجویانه و پهلوانانه است که در نهایت، با نگرشی عارفانه و معنوی، از جهان مادی دست می‌شوید تا با عروج به جهان مینویی، در پایان جهان و هنگام فرسگرد سازی، با یاری دادن به سوشیانس، آخرین منجی زرتشتی، خویشکاری خود را کامل کند. به همین دلیل، همانند فریدون، سیمایی پهلوانی و عرفانی در اساطیر ایران از وی ترسیم شده است. بی‌شک کیخسرو پس از جمشید، پادشاه افسانه‌ای ایران، یگانه فردی بود که فرّا به طور کامل در اختیار داشت و به همین دلیل، در اساطیر ایران به مقام جاودانگی رسید. رفتار و کنش‌های وی، به ویژه در شاهنامه، نشان‌دهنده پادشاهی آرمانی در جهان مادی است که با پیوند اسطوره او به آخرالزمان، پادشاهی معنوی در پایان جهان را هم برعهده خواهد گرفت.

ب. مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع و چارچوب نظری و پرسش‌ها و فرضیه‌ها:

کوشش نگارنده در گام نخست، نشان دادن دگرگونی‌های احتمالی اسطوره کیخسرو، در گذر از متون اوستایی به پهلوی و در نهایت شاهنامه است. پس از آن سعی می‌شود تا با بیان کردن بحثی کامل از فرّا و فرهمندی کیخسرو، انواع گوناگون فرّا، به ویژه معنای دقیق فرّا ناگرفتنی و ارتباط آن با جاودانگی کیخسرو روشن شود. در نهایت علاوه بر مقایسه اسطوره زندگی کیخسرو در شاهنامه، با افسانه زندگی کوروش که در متون تاریخی کهن بیان شده است، و به دست دادن دیدی تازه از این برابری، ویژگی‌های عرفانی

زندگی این شخصیت، به ویژه در شاهنامه، نمایان می‌شود.

پرسش‌های پژوهش:

1. وجوه اشتراک و افتراق شخصیت کیخسرو در متون اوستایی و پهلوی و شاهنامه، چیست؟
2. آیا کیخسرو در اساطیر ایران مانند جمشید، فرّ ایزدی را به طور کامل در اختیار دارد؟
3. کیخسرو در اساطیر ایرانی چگونه به فردی جاودانه تبدیل می‌شود؟

فرضیه‌های پژوهش:

فرضیه نخست آن است که شخصیت کیخسرو در متون اوستایی و پهلوی و شاهنامه، در بسیاری از موارد مطابقت دارد و در برخی موارد دیگر دستخوش دگرگونی شده است؛

فرضیه دوم آن است که کیخسرو بنابر متون اوستایی و پهلوی و شاهنامه، نمایانگر شخصیت شاه - موبد یا شاه - پیامبر در اساطیر ایرانی است؛

فرضیه سوم آن است که کیخسرو با به دست آوردن فرّ آسیب ناپذیر (فرّ ناگرفتنی) یا همان $ax^v ar\eta a$ $x^v ar\eta nah$ ، در اساطیر ایران به فردی جاودانه تبدیل می‌شود.

ج. نتیجه‌گیری:

در تاریخ اساطیری ایران، کیخسرو شخصیتی است که ویژگی‌های پادشاهی آرمانی و پهلوانی جنگجو و رُوحانی عارف مسلک را، هر سه با هم داراست. او در متون اوستایی و پهلوی، موفق شد با کشتن افراسیاب - که نماینده نیروی اهریمن بر روی زمین بود- فرّ آسیب ناپذیر یا همان $ax^v ar\eta a$ $x^v ar\eta nah$ را به دست آورد و با در اختیار داشتن این فرّ، توانست جایگاه جاودانه‌ای در آیین زرتشتی کسب کند. این امر سبب شد تا پادشاهی کیخسرو در گیتی به پادشاهی معنوی وی در جهان مینوی، پیوند بخورد؛ اما اسطوره کیخسرو در شاهنامه، جریان تکاملی خود را طی می‌کند و ویژگی‌های شخصیتی وی، در آن جا بیشتر نمایان می‌شود. در شاهنامه، کیخسرو پس از کشتن افراسیاب و انجام خویشکاری خود در گیتی، با نگرشی عرفانی و معنوی،

در اوج قدرت دست از جهان مادی شُست و از دید همگان ناپدید شد.

صحت اطلاعات مندرج در این فرم بر اساس محتوای پایان نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می‌نماییم.

نام استاد راهنما: دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور

رئیس کتابخانه: زهرا صیف کاشانی

سمت علمی: استاد

نام دانشکده: ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی

سخن هرچه گویم همه گفته‌اند
بر باغِ دانش همه رفته‌اند
اگر بر درخت برومند جای
نیابم که از بر شدن نیست رای
کسی کو شود زیر نخل بلند
همان سایه زو باز دارد گزند
توانم مگر پایهٔ ساختن
بر شاخ آن سروِ سایه فکن
کزین نامور نامهٔ شهریار
به گیتی بمانم یکی یادگار

(فردوسی، 1381: ج 1، 20-21، بیت 119-123)

سپاس‌گزاری:

نخست بر خود لازم می‌دانم از تمامی عزیزانی که در طی این یک‌سال، مرا در به پایان رساندن این پژوهش یاری کردند، مراتب سپاس‌گزاری و خوشنودیِ خویش را بیان کنم، به ویژه از:

استاد گرانقدر، آقای دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور، که اگر نبود راهنمایی‌های دقیق و موشکافانه ایشان، انجام دادن و به پایان رساندن این پژوهش، میسر نمی‌شد. به ویژه رفتار مهربانانه وی، در برخورد با دانشجویان، بسیار ستودنی است.

استاد ارجمند، آقای دکتر اورنگ ایزدی، به دلیل مشاورهٔ زیرکانه‌اش، به ویژه در بازبینی پژوهش، که تا حد ممکن، باعث برطرف شدن کاستی‌های پژوهش شد.

همهٔ اعضای خانواده‌ام که در دوران تحصیل در دانشگاه، به ویژه در زمان نگارش این پژوهش، همواره مرا مورد لطف خویش قرار دادند.

فهرست

صفحه	عنوان
1	فصل اول: مقدمه
2	1-1: شیوه و هدف پژوهش
3	2-1: پرسش‌های پژوهش
3	3-1: فرضیه‌های پژوهش
4	4-1: ساختار پژوهش
5	5-1: بررسی و نقد آثار پیشین
6	6-1: واژه‌های تخصصی در پژوهش
8	فصل دوم: کلیات
11	1-2: اساطیر ایران
11	2-2: کیانیان
12	1-2-2: عنوان کی

14	2-2-2: دیدگاه‌های پژوهشگران خارجی دربارهٔ کیانیان
17	3-2-2: دیدگاه‌های پژوهشگران ایرانی دربارهٔ کیانیان
18	4-2-2: شاهان کیانی
31	3-2: شخصیت کیخسرو، از اوستا تا شاهنامه
32	1-3-2: کیخسرو در متون اوستایی
34	2-3-2: کیخسرو در متون پهلوی
35	3-3-2: کیخسرو در شاهنامه
36	4-2: نقش پهلوانان در اسطورهٔ کیخسرو
40	1-4-2: توس
45	2-4-2: گسته‌م
47	3-4-2: گودرزبان
49	4-4-2: هوم
53	5-2: کین‌خواهی کیخسرو از تورانیان

صفحه	عنوان
55	1-5-2: توران
61	2-5-2: افراسیاب، نابکار تورانی
65	3-5-2: اغریث
65	1-3-5-2: اغریث در متون ایرانی
67	2-3-5-2: اغریث و اسطوره گویدشاه
70	4-5-2: ائوروسارِ بزرگ
74	5-5-2: پیران
79	فصل سوم: نام‌جاها در اسطوره کیخسرو
80	1-3: آتشکده آذرگشسب
87	2-3: دریاچه چیچست
94	3-3: کنگدژ
96	1-3-3: بنیان‌گذار کنگدژ
98	2-3-3: جایگاه کنگدژ

103	3-3-3: توصیف کنگدژ در متون پهلوی و شاهنامه
107	4-3-3: پشوتن و نقش کنگدژ در رستاخیز
111	4-3: دژ افراسیاب
117	فصل چهارم: فرّ در اسطوره کیخسرو
118	1-4: کیخسرو و فرّ ایزدی
118	2-4: زامیاد یشت یا کیان یشت
120	3-4: ریشه شناسی واژه فرّ
124	4-4: انواع فرّ
125	1-4-4: فرّ کیانی یا kavya x ^w arənah-
129	2-4-4: فرّ ناگرفتنی یا ax ^w arəta x ^w arənah-
133	5-4: افراسیاب و فرّ
133	1-5-4: افراسیاب و فرّ ناگرفتنی
135	2-5-4: افراسیاب و فرّ کیانی

138 6-4: بازنمودهای فرّ در اسطوره کیخسرو

142 7-4: ویژگی‌های دارنده فرّ

144 8-4: رابطه فرّ با آب در اسطوره کیخسرو

148 فصل پنجم: پایان اسطوره کیخسرو

149 1-5: جانشینی کیخسرو

152 2-5: جاودانگی کیخسرو

156 3-5: کیخسرو و فرشگرد سازی

156 1-3-5: خویشکاری کیخسرو در فرشگرد سازی

162 2-3-5: یاران سوشیانس و کیخسرو در پایان جهان

168 4-5: بازتاب اسطوره کیخسرو در اساطیر دیگر

169 1-4-5: کیخسرو و کوروش

178 2-4-5: کیخسرو - اُزیریس و آیین باروری

183 5-5: عرفان در اسطوره کیخسرو

صفحه	عنوان
183	5-5-1: دو نگرش عرفانی
186	5-5-2: نگرش شاعرانه به عرفان
189	5-5-3: درون‌مایهٔ عرفانی اسطورهٔ کیخسرو
202	فصل ششم: نتیجه‌گیری
205	منابع فارسی
214	منابع خارجی
216	چکیدهٔ انگلیسی

فصل اول: مقدمه

در تاریخ اساطیری ایران، کیخسرو یکی از ایزد - پهلوانانی است که اسطوره وی را جزو داستان‌های غنایی - پهلوانی می‌دانند که سرنوشت نهایی آن، به حیات معنوی گره خورده است.

در متون گوناگون، سراسر زندگی کیخسرو، در پیکار با تورانیان و به ویژه افراسیاب، بزرگ‌ترین پادشاه آن سرزمین می‌گذرد. انگیزه همه این نبردها، انتقام گرفتن از افرادی بود که خون سیاوش، پدر کیخسرو را ناجوانمردانه به زمین ریخته بودند.

دوران پادشاهی کیخسرو در ایران، پس از پادشاهی جمشید - تا پیش از گسیختن فرّاز وی - و شاهی فریدون - تا پیش از ارتکاب گناه - آرمانی‌ترین دوران برای مردم و سرزمین ایران به حساب می‌آید؛ اما ترس از گرفتار شدن در دام « منی » و خودکامگی، کیخسرو را مجاب کرد تا در اوج قدرت، دست از جهان مادی بشوید و سرنوشت خویش را در جهان مینویی و در همپرسگی با ایزدان بیابد. تصمیمی که شگفتی همه ایرانیان را به همراه داشت.

1-1. شیوه و هدف پژوهش:

شیوه پژوهش در بررسی اساطیر گوناگون، دو گونه است. یکی بررسی اسطوره‌های گوناگون از دید تطبیقی، برای شناخت بیشتر یک اسطوره خاص است که باعث به وجود آمدن دیدگاه‌هایی مانند: نظریه ساخت سه‌گانه ایزدان اقوام هند و اروپایی دومزیل^۱، یا نگارش کتاب *اسطوره‌های موازی*، اثر بیرلین^۲ شد.

روش دیگر، بررسی ژرف‌کاوانه از درون‌مایه اسطوره‌ای خاص، از جنبه‌های گوناگون است که باعث به وجود آمدن تحلیل‌های ساختارگرایانه لوی - استروس^۳ و دیدگاه جامعه‌شناسی ماکس مولر^۴ و نظریه روانکاوانه

1) Dumezil
2) Bierlein
3) Levi - Strauss
4) Max Mueller

فریود^۱ و در پی آن یونگ^۲ و ...، در بحث اسطوره‌شناسی شد. هدف از این پژوهش، بررسی اسطوره کیخسرو با بهره گرفتن از هر دو روش است، تا شاید جنبه‌هایی بیشتر از این اسطوره نمایان شود.

کوشش نگارنده در گام نخست، نشان دادن دگرگونی‌های احتمالی اسطوره کیخسرو، در گذر از متون اوستایی به پهلوی و در نهایت شاهنامه است. پس از آن سعی می‌شود تا با مطرح کردن بحثی کامل از فرّ و فرّهمندی کیخسرو، انواع گوناگون فرّ، به ویژه معنای دقیق فرّ ناگرفتنی و ارتباط آن با جاودانگی کیخسرو روشن شود. در نهایت علاوه بر مقایسه اسطوره زندگی کیخسرو در شاهنامه، با افسانه زندگی کوروش، که در متون تاریخی کهن بیان شده است، و به دست دادن دیدی تازه از این برابری، ویژگی‌های عرفانی زندگی این شخصیت، به ویژه در شاهنامه، نمایان می‌شود.

1-2. پرسش‌های پژوهش:

1. وجوه اشتراک و افتراق شخصیت کیخسرو در متون اوستایی و پهلوی و شاهنامه، چیست؟
2. آیا کیخسرو در اساطیر ایران مانند جمشید، فرّ ایزدی را به طور کامل در اختیار دارد؟
3. کیخسرو در اساطیر ایرانی چگونه به فردی جاودانه تبدیل می‌شود؟

1-3. فرضیه‌های پژوهش:

فرضیه نخست آن است که شخصیت کیخسرو در متون اوستایی و پهلوی و شاهنامه، در بسیاری از موارد مطابقت دارد و در برخی موارد دیگر دستخوش دگرگونی شده است؛

1) Freud

2) Jung

فرضیه دوم آن است که کیخسرو بنابر متون اوستایی و پهلوی و شاهنامه، به نوعی نمایانگر شخصیت شاه - موبد یا شاه - پیامبر در اساطیر ایرانی است؛

فرضیه سوم آن است که کیخسرو با به دست آوردن فرآسیب ناپذیر یا همان $ax^v arəta x^v arənah$ ، در اساطیر ایران به فردی جاودانه تبدیل می‌شود.

1-4. ساختار پژوهش:

برای اینکه این پژوهش شکل منظمی به خود بگیرد و برداشتی منطقی و درست، از موضوع‌های مطرح شده به دست به دست بیاید، مطالب آن بر حسب موضوع، در شش فصل بیان می‌شود. علاوه بر فصل نخست با عنوان مقدمه، مطالب سایر فصل‌ها به شرح زیر است:

در فصل دوم با نام کلیات، مطالبی دربارهٔ خاندان کیانی، به ویژه نظراتی که دربارهٔ شاهان این سلسله، که پژوهشگران خارجی و داخلی ارائه کرده‌اند، بیان می‌شود. همچنین با بیان مباحث کاملی دربارهٔ قوم تورانیان و افراد نامی آن سرزمین و در برابر، پهلوانان ایرانی که خویشکاری مهمی در به انجام رساندن اسطوره دارند، علاوه بر مشخص شدن جایگاه کیانیان و تورانیان در تاریخ اساطیری ایران، نقش پهلوانان دو قوم و به ویژه تقابل کیخسرو با پهلوانان ایرانی، روشن می‌شود؛

در فصل سوم با عنوان: نام‌جاها در اسطوره کیخسرو، مکان‌هایی بررسی می‌شوند که در اسطوره کیخسرو اهمیت بسیاری دارند و شامل: آتشکدهٔ آذرگشسب، دریاچهٔ چیچست، کنگدژ و دژ افراسیاب، هستند؛

در فصل چهارم با نام فر در اسطوره کیخسرو، علاوه بر ریشه شناسی کاملی از واژه فر و مشخص کردن انواع آن و همچنین نمایان کردن پیوند فر با آب در اسطوره کیخسرو، کوشش شده است تا با دادن معنی روشنی از فر ناگرفتنی، پیوند آن با جاودانگی کیخسرو مشخص شود؛

در فصل پنجم با نام *پایان اسطوره کیخسرو*، علاوه بر اشاره به موضوع جانشینی کیخسرو و بحث جاودانگی وی و نقش او در فرسگردسازی، داستان‌هایی بیان می‌شود که درون‌مایه همسانی با اسطوره کیخسرو دارند و به ویژه در این بخش، برابری اسطوره کیخسرو و افسانه زندگی کوروش دوم هخامنشی، از دیدی نو بررسی شده است. در پایان همین بخش، با ارائه مقدمه‌ای درباره عرفان، به ویژه عرفان شاعرانه، ویژگی‌های معنوی زندگی و شخصیت کیخسرو روشن می‌شود.

در فصل ششم، نتایجی که از بحث درباره اسطوره کیخسرو به دست می‌آید، به طور خلاصه بیان می‌شود.

5-1. بررسی و نقد آثار پیشین:

به دلیل اهمیت اسطوره کیخسرو در تاریخ اساطیری ایران، چند تن از نویسندگان، به صورت جداگانه یا در فصلی از کتاب خود و یا در مقاله‌هایی، به بررسی این اسطوره پرداخته‌اند. در این جا به این نویسندگان و آثاری که در ارتباط با اسطوره کیخسرو به نگارش درآورده‌اند، فهرست‌وار اشاره می‌شود و منابع به طور دقیق‌تر در کتابنامه خواهد آمد:

1. شاهرخ مسکوب در فصل سوم از کتاب *سوگ سیاوش*، به ماجرای تولد کیخسرو پس از مرگ سیاوش و نبرد وی با افراسیاب پرداخته است؛

2. محمد مختاری در کتاب *حماسه*، در *رمز و راز ملی*، در فصل آخر کتاب با عنوان *جنگ بزرگ*، به تحلیل نبرد نهایی کیخسرو با افراسیاب پرداخته است؛

3. جهانگیر کویاجی در کتاب *بنیادهای اسطوره و حماسه ایران*، در چند فصل، با دیدی تطبیقی، اسطوره کیخسرو را بررسی کرده است؛

4. آرتور کریستین سن در کتاب *کیانیان*، در بررسی اسطوره‌های شاهان کیانی از *اوستا* تا *شاهنامه*، به کیخسرو هم اشاره کرده است؛

5. ابوالقاسم اسماعیل پور، در مقاله‌ای با عنوان "*اسطوره کیخسرو در شاهنامه*"، ویژگی‌های اسطوره کیخسرو را با دیدی تحلیلی بررسی کرده است؛

6. جیمز دارمستر، در مقاله‌ای با عنوان *وجوه مشترک میان شاهنامه و مه‌بهاراتا*، به مقایسه پایان زندگی کیخسرو در *شاهنامه* و زندگی یودیشتیره قهرمان *ودها* پرداخته و وجوه همسانی و اختلاف بین این دو اسطوره را مشخص کرده است؛

7. ابراهیم پورداود، در کتاب دو جلدی خود یعنی *بشته‌ها*، به طور مختصر و پراکنده، پاره‌ای از ویژگی‌های اسطوره کیخسرو را نمایان کرده است؛

8. جلال خالقی مطلق در مقاله‌ای با عنوان "*کیخسرو و کوروش*"، به مقایسه داستان زندگی این دو شخصیت پرداخته است؛

9. مهرداد بهار در حواشی کتاب *پژوهشی در اساطیر ایران*؛

10. احمد تفضلی در حواشی کتاب *مینوی خرد*.

نویسندگان در هریک از این آثار، یکی از ویژگی‌های اسطوره کیخسرو را نمایان ساخته‌اند.

6-1. واژه‌های تخصصی در پژوهش:

الف. اسطوره: فرهنگ نویسان عربی واژه اسطوره را از ریشه « سطر » دانسته‌اند که در زبان تازی، در

معنای « سخنان بی‌اساس » است. به اعتقاد مهرداد بهار، اسطوره معرب کلمه یونانی *Historia* در معنای